

Anna Karabowicz (Uniwersytet Jagielloński)

MAŁŻEŃSTWO CYWILNE Z KONIECZNOŚCI (NOTZIVILEHE) W GALICJI W LATACH 1868–1918

1. Wprowadzenie – 2. Zawarcie małżeństwa według ABGB – 3. Nowelizacje austriackiego osobowego prawa małżeńskiego w 2. połowie XIX w.: 3.1. Małżeństwo cywilne z konieczności, 3.2. Zawarcie małżeństwa osób bezwyznaniowych i wyznawców religii nieakceptowanych przez państwo – 4. Stanowisko wobec *Notzivilhe* – 5. Ostatnie próby nowelizacji przed wybuchem I wojny światowej.

1. W ciągu XIX stulecia na terenie wielu krajów europejskich widoczne było coraz wyraźniejsze dążenie władz państwowych do przejęcia dotychczas prawie wyłącznie wyznaniowych kompetencji prawodawczych i sądowych w sprawach małżeńskich. Jedną z instytucji osobowego prawa małżeńskiego, co do której powstało najwięcej kontrowersji, było samo zawarcie związku małżeńskiego. Państwowy ustawodawca przy regulacji formy zawarcia małżeństwa miał swobodę wyboru między różnymi opcjami. Nierzadko na terytorium jednego państwa, w jednym krajowym porządku prawnym, istniało wiele rozmaitych współistniejących ze sobą unormowań formy dokonania tego związku. Natomiast od tego, w jaki sposób uregulowana została ceremonia wejścia w stan małżeński, zależały istnienie i zakres innych instytucji prawa osobowego małżeńskiego, takich jak sposób ustania związku, w tym zwłaszcza możliwość rozwodu, czy jurysdykcja nad sprawami wynikającymi z prawa małżeńskiego.

W naukach historyczno-prawnych wyróżnia się generalnie trzy możliwe regulacje formy zawarcia związku małżeńskiego, a więc w kolejności ewolucyjnego rozwoju: formę wyznaniową, mieszaną i świecką, czyli cywilną¹. Ta ostatnia prawna instytucja, w skrócie określana jako małżeństwa cywilne, a dokładnie zawierane w formie cywilnego aktu, również nie była jednolita. W zasadzie można wyróżnić: obowiązkowe małżeństwa cywilne, fakultatywne małżeństwa cywilne, a także posiłkowe (subsydiarne) małżeństwa cywilne, czyli tzw. małżeństwa cywilne z konieczności.

Ostatni wymieniony sposób zawarcia małżeństwa na ziemiach polskich znany był aż do końca 1945 r.² Dopiero 1 stycznia 1946 r. istniejące do tej pory ustawodawstwo

¹ S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, t. II: X–XVIII w., Kraków 1998, s. 60–63.

² W okresie międzywojennym podejmowane były próby skodyfikowania prawa osobowego małżeńskiego; najistotniejszy był projekt autorstwa Karola Lutostańskiego z 1929 r., przewidujący fakultatywne małżeństwa cywilne; zob. S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, t. III: *Okres międzywojenny*, Kraków 2001, s. 83–87.

pozaborcze zastąpił dekret o prawie małżeńskim z 1945 r. Przepisy przewidujące cywilne małżeństwa posiłkowe obowiązywały na mocy niemieckojęzycznych aktów prawnych. Stąd powszechnie znana ich nazwa to małżeństwa cywilne z konieczności, co jest tłumaczeniem niemieckiego słowa: *Notzivilhe*. Wprowadzone zostały najpierw w zaborze pruskim dekretem z 30 marca 1857 r. Na mocy tego aktu członkowie tolerowanych wyznań, które nie posiadały własnych duchownych albo którym państwo, nie mając dostatecznej rękojmi, nie powierzyło wykonywania funkcji urzędowych, mieli zawierać małżeństwa przed sędzią świeckim. Podobne regulacje obowiązywały także w innych państwach niemieckich³. W Prusach małżeństwa cywilne z konieczności istniały do 1874 r.

2. Jednakże znacznie większe znaczenie, głównie z uwagi na fakt długiego obowiązywania już w niepodległym państwie polskim, miało prawodawstwo austriackie. Na terytorium monarchii habsburskiej od 1783 r., czyli od wprowadzenia józefińskiego patentu małżeńskiego (*Ehepatent*), obowiązywała mieszana forma zawarcia związku małżeńskiego⁴. Kodeks cywilny z 1811 r., czyli *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* (ABGB), w części dotyczącej małżeństwa przejął unormowania powyższego aktu. W sprawach małżeńskich opierał się on na kompromisie między prawem świeckim a kościelnym. Paragraf 44 ABGB *explicite* wyrażał główną ideę ustawodawstwa Józefa II. Zgodnie z jego brzmieniem, małżeństwo miało być uważane za związek polegający na umowie, w której dwie osoby różnej płci zobowiązywały się do pozostawania w nierozdzielnej wspólności, do płodzenia dzieci, do ich wychowywania oraz do wspól-

³ Prawodawstwa niemieckie przed wprowadzeniem jako obligatoryjnej cywilnej formy zawarcia małżeństwa w 1875 r. można podzielić z uwagi na ich stosunek do cywilnego małżeństwa na trzy grupy: 1) przewidujące małżeństwa cywilne posiłkowe *subsidiäre Notzivilhe*, w których strony mogły zawrzeć związek albo przed duchownym, albo przed sędzią świeckim; były to najczęściej następujące kategorie osób: a) ci, którzy z różnych przyczyn nie zdołali uzyskać ślubu kościelnego: w Anhalt-Dessau 18 listopada 1851 r., Wirtembergii 1 maja 1855 r., b) członkowie tolerowanych wyznań, które nie miały własnych duchownych albo którym państwo, nie mając dostatecznej rękojmi, nie powierzyło wykonywania funkcji urzędowych: w Prusach 30 marca 1857 r., Weimarze 10 lutego 1864 r., Gocie 2 lipca 1863 r., Anhalt-Bernburgu 13 lutego 1851 r., Nassau 19 lipca 1863 r., Bawarii 20 maja 1868 r., c) Żydzi z chrześcijańcami: w Brunszwiku 23 maja 1848 r., Hessen-Homburgu 21 czerwca 1848 r., Schwarzburg-Sondershausen 12 grudnia 1849 r., Lubece 27 kwietnia 1852 r.; 2) przewidujące małżeństwa cywilne fakultatywne: w Oldenburgu 31 maja 1855 r. i Hamburgu 1 lipca 1861 r.; 3) przewidujące małżeństwo cywilne obowiązkowe: w prowincji nadreńskiej wraz z zaprowadzeniem tam Kodeksu Napoleona, we Frankfurcie nad Menem 19 listopada 1850 r. i w Wielkim Księstwie Badeńskim 20 maja 1868 r.; zob. K. Szreder, *O małżeństwie cywilnem*, GSW, t. I, 1873, s. 28–29.

⁴ W § 1 patent stwierdzał: „Małżeństwo samo w sobie, za umowę (kontrakt) cywilną ma być uważane, jakkolwiek wypływające z tej umowy, a ta umowa tworzona względem wzajemnie przysługującym cywilnej sprawiedliwości i związaniu otrzymuje swój byt, moc obowiązującą i przeznaczenie całkowicie i jedynie z krajowych ustaw; wyrokowanie w powstających z tego sprawach spornych należy do krajowych sądów” (tłum. A.K.); W. Ogris, *Mozart im Familien- und Erbrecht seiner zeit. Verlöbniß, Heirat, Verlassenschaft, Böhlau Verlag*, Wien 1999, s. 81; cyt. za: A. Dziadzio, *Osobowe prawo małżeńskie w Austrii na tle stosunków państwo – Kościół katolicki (XVIII–XIX wiek)*, [w:] *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, red. W. Uruszczyk i J. Malec, Kraków 2004, s. 138.

nej pomocy⁵. Świecki charakter miały przepisy regulujące warunki jego zawarcia⁶, przeszkód, zasad ogólnych jako kontraktu cywilnego. Jednakże związek miał być zawierany wobec duchownego i w obecności dwóch świadków, czyli ceremonia miała charakter wyznaniowy⁷. Duchowny działał w tym momencie jako urzędnik administracji państwowej⁸. Władza świecka uznawała ważność takich związków zawieranych, zgodnie z regulacją kodeksową, w formie wyznaniowej. Małżeństwo poprzedzały zaręczyny, ale pozbawione wszelkiej mocy obowiązującej oraz zapowiedzi. Każdy mógł zawrzeć związek małżeński, o ile nie zachodziły przeszkody przewidziane przez ustawę⁹. Całość przepisów regulujących małżeństwo, choćby nawet poszczególne z nich miały swoje źródło w wewnętrznym prawie związków wyznaniowych, swoją moc obowiązywania czerpała z norm ustanowionych przez państwowego ustawodawcę¹⁰. W większości ABGB zawierała postanowienia kompatybilne z prawem kanonicznym Kościoła katolickiego (zgodnie z § 111¹¹ rozwód nie był dopuszczalny dla katolików), jak i innych prawnie uznanych wyznań, co widać na przykładzie jej części dotyczącej małżeństw żydowskich, które rządziły się swoimi zasadami, głównie co do rozwodu, gdzie występowała specyficzna dla tego wyznania instytucja listu rozwodowego¹².

Zgodnie z austriacką polityką wyznaniową, ważny w obliczu władzy świeckiej związek wyznaniowy mogły zawrzeć jedynie osoby należące do prawnie uznanych wyznań, a więc katolicy, prawosławni, protestanci i Żydzi¹³. ABGB nie dopuszczała uznania się za osobę bezwyznaniową¹⁴. Jak można było się spodziewać, prędzej czy później spowodować to miało poważne trudności wraz z pogłębianiem się pluralizmu wyznaniowego nowoczesnego społeczeństwa. Szczególnie problematyczne stawało się zawieranie związków mieszanych, czyli małżeństw osób odmiennych wyznań. Z tego

⁵ F. Zoll, *Prawo rodzinne i spadkowe*, Kraków 1931, s. 4.

„§ 44. Umowa ślubna zasadą jest stosunków familijnych. Mocą umowy ślubnej oświadczają prawnie dwie osoby płci różnej wolę swoją; iż żyć chcą z sobą w nierozzerwanem społeczeństwie, dzieci płodzić, ie chodować, i wzajemną sobie być pomocą” (*Księga Ustaw Cywilnych wszystkim niemiecko-dziedzicznym krajom Monarchii Austriackiej powszechna*, cz. I, Wiedeń 1811).

⁶ T.J. Roth, *Forma zaręczyn i małżeństwa w prawie kościelnem katolickim z uwzględnieniem prawa cywilnego austriackiego*, Kraków 1908, s. 106.

⁷ „§ 75. Zezwolenie powinno być uroczyste oświadczone przed pasterzem przyzwoitym jednego z oblubieńców, lub przed jego zastępcą w przytomności dwóch świadków, czyli to ten pasterz podług rozmaitości religii nazywa się pleban, pasterz, lub iakkolwiek inaczej” (*Księga Ustaw Cywilnych*).

⁸ A. Dziadzio, *Osobowe prawo*, s. 137–138; J. Pałosz, *Stosunki między państwem i kościołem w Galicji doby konstytucyjnej 1860–1870*, niepublikowana praca doktorska pod kier. prof. dr. hab. S. Grodziskiego, Kraków 1982, s. 31.

⁹ „§ 47. Umowę ślubną może każdy zawierać, komu żadna prawna przeszkoda nie jest na zawadzie” (*Księga Ustaw Cywilnych*).

¹⁰ F. Zoll, *Prawo prywatne w zarysie przedstawione na podstawie ustaw austriackich*, Kraków 1910, s. 20–21.

¹¹ „§ 111. Między katolickimi osobami ważne zawarty związek małżeński śmiercią tylko jednego małżonka rozrywa się. Równie związek małżeństwa jest nie rozerwalnym, chociaż tylko jedna strona w czasie zawarcia małżeństwa religię katolicką wyznawała” (*Księga Ustaw Cywilnych*).

¹² List rozwodowy polegał na jednostronnym rozwiązaniu małżeństwa, ale stanowiącym przywilej wyłącznie męża, który był władny odprawić nim żonę, jeśli sądownie wykazał popełnione przez nią cudzołóstwo; *ibidem*.

¹³ Zgodnie z *Toleranzpatent* z 1781 r. Józefa II; A. Dziadzio, *Osobowe prawo*, s. 139.

¹⁴ *Ibidem*.

najbardziej zdawały sobie sprawę kręgi liberalne, które dążyły przede wszystkim do równouprawnienia wszystkich wyznań.

3. W połowie XIX w. nie powiodły się projekty zlaicyzowania małżeństw, jakie podejmowane były w 1849 r. (tzw. konstytucja kromierzyska¹⁵) czy w 1862 r. (tzw. edykt Mühlfelda¹⁶). Odwrotem od tej tendencji był natomiast zawarty w 1855 r. konkordat między monarchią austriacką a Stolicą Apostolską. Na mocy jego postanowień wydano w 1856 r. patent małżeński, który w stosunku do ludności katolickiej zastąpił odpowiednie normy ABGB, wprowadzając wyznaniową formę zawarcia małżeństwa¹⁷.

Opozycja przeciwko stanowi prawnemu opartemu na ustaleniach z 1855 i 1856 r. wkroczyła w nowy etap po klęsce z Prusami w 1866 r. Na lata 1867–1870 przypada w Austrii okres zwany „austriackim *Kulturkampf*”, na wzór podobnego zjawiska polityczno-ideologicznego w Prusach i całej Rzeszy Niemieckiej, który zaczął się w czasie, gdy w monarchii habsburskiej miał się już ku schyłkowi¹⁸. W tym okresie powstała dualistyczna monarchia austro-węgierska ujęta w ramy konstytucyjne¹⁹.

W nowych już okolicznościach państwa konstytucyjnego Wydział Wyznaniowy Izby Posłów postanowił zastąpić normy konkordatowe trzema ustawami, to jest o przywróceniu mocy obowiązującej przepisów rozdziału drugiego ABGB i kompetencji sądów państwowych w sprawach małżeńskich, o zasadach stosunku Kościoła do szkolnictwa i wyzwolenia go z monopolu duchowieństwa, o stosunkach międzywyznaniowych²⁰. Były to tzw. ustawy majowe od czasu, w którym wszystkie trzy uzyskały sankcję cesarską.

3.1. Ustawa małżeńska w izbie niższej została przyjęta w dniach 21–23 października 1867 r., zaś w Izbie Panów między 20 a 23 marca 1868 r. Sankcję cesarską uzyskała 25 maja 1868 r. Brzmienie jej przepisów nie wywołało większych dyskusji. Uchyliła ona moc obowiązującą patentu małżeńskiego z 8 października 1856 r. wraz z załącznikami, a w ich miejsce przywracała moc obowiązującą przepisów ABGB o małżeństwie²¹.

¹⁵ „§ 21. Cywilna ważność małżeństwa zależy od formalnego zezwolenia obojga obłąbionych wobec władzy ustanowionej przez państwo do odebrania oświadczeń, stanowiących umowę małżeńską. Ślub kościelny może nastąpić dopiero po zawarciu małżeństwa cywilnego. Różnica wyznania nie jest cywilną przeszkodą małżeństwa”. *Projekt konstytucji austriackiej uchwalony przez komisję konstytucyjną Sejmu państwowego w Kromierzu w czasie od 13. stycznia 1849 do 3. marca 1849 (tak zwany projekt kromierski)*. Za: S. Starzyński, *Kodeks prawa politycznego czyli Austriackie Ustawy Konstytucyjne 1848–1903*, Lwów 1903, s. 73–74; J. Pałosz, *Stosunki*, s. 72–74.

¹⁶ *Ibidem*, s. 205–216.

¹⁷ U. Heyzmann, *Wykład prawa o małżeństwie katolików w państwie austriackim patentem cesarskim z 8 października 1856 ogłoszonego*, Kraków 1857; zaś o konkordacie w: *idem*, *Najnowsze prawa Kościoła Katolickiego w państwie austriackim odnośnie do konkordatu*, Kraków 1861.

¹⁸ J. Pałosz, *Stosunki*, s. 558; A. Dziadzio, *Osobowe prawo*, s. 140.

¹⁹ A. Dziadzio, *Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867–1914*, Kraków 2001, s. 18–24.

²⁰ *Idem*, *Osobowe prawo*, s. 141.

²¹ „Artykuł I. Patent cesarski z 8 października 1856, dz. p. p. Nr 185 wraz z ustawą o sprawach małżeńskich katolików w cesarstwie austriackim, dołączoną do tego patentu jako dodatek, jakoteż z drugim dodatkiem *Instrukcja dla sądów duchownych cesarstwa austriackiego w sprawach małżeńskich* tracą moc obowiązującą w królestwach i krajach, dla których niniejsza ustawa się wydaje.

W miejsce tych uchylonych ustaw nabywają także dla katolików mocy prawnej przepisy drugiego rozdziału pow. księgi ustaw cywilnych z 1 czerwca 1811, traktujące o prawie małżeńskim i wydane dodatkowo ustawy i rozporządzenia, o ile one w czasie, gdy patent z 8 października 1856 wszedł w życie, obowiązywa-

W momencie wydania tej ustawy myślano o przyszłej, w mniemaniu czynników rządowych nieuchronnej, rewizji całego rozdziału drugiego ABGB. Dlatego zdecydowano się na połowiczne, można rzec – prowizoryczne, uregulowanie najbardziej palących kwestii²². Przywrócenie bowiem mocy obowiązującej przepisów kodeksu cywilnego nie rozwiązywało wszystkich problemów. Przykładem może być zagadnienie rozvodu dla strony niekatolickiej w małżeństwie mieszanym. Paragraf 111 ABGB był podobny w swej treści normatywnej do odpowiedniej normy prawa kanonicznego. Idąc dalej, nadal obowiązywał § 77 ABGB, nakazujący, by małżeństwo mieszane katolika z niekatolikiem zawierane było w kościele katolickim, a jedynie na żądanie strony duchowny niekatolicki mógł podczas tej uroczystości asystować²³. Nie skreślono § 64 ABGB, stanowiącego jako przeszkodę małżeństwa różność religii chrześcijańskiej i niechrześcijańskiej.

Artykuł II ustawy majowej wprowadził świecką formę zawarcia małżeństwa, fakultatywne śluby cywilne. Zasadą było ogłaszanie zapowiedzi i przyjmowanie oświadczeń zezwolenia na małżeństwo przez duchownego właściwego dla jednej ze stron. Jednakże jeśli odmawiał on ogłoszenia zapowiedzi lub przyjęcia zezwoleń od nupturientów z powodu przeszkody nieuznawanej za taką przez ustawę cywilną, oblubieńcy mogli zwrócić się do właściwej władzy politycznej, by ta dokonała odpowiednich czynności w miejsce duszpasterza. Instancją uprawnioną do takiego zastępowania duchownego miała być polityczna władza powiatowa (starostwo), a w miastach mających własne statuty – władze gminne (magistrat).

Warunkiem uzyskania cywilnych zapowiedzi i ślubu było wykazanie przez nupturientów dowodu odmowy dokonania przez właściwego duszpasterza tych czynności, jakich domagali się od władzy politycznej. Dowodem takim miało być wydane przez duchownego pismo lub potwierdzenie jego bezczynności przez dwóch świadków. Jeśli takiego dowodu nie można było przedstawić, a oblubieńcy twierdzili, że duszpasterz odmówił im zapowiedzi lub udzielenia ślubu, władza polityczna miała go wezwać urzędowo do ich ogłoszenia lub przyjęcia zezwoleń do zawarcia małżeństwa od stron albo do pisemnego przedstawienia przyczyn odmowy. Jeśli duchowny odmówił wykonania żądanych czynności i podał jako przyczyny okoliczności nieuznawane przez państwo za przeszkody do małżeństwa albo nie odpowiedział w ciągu ośmiu dni, władza polityczna obowiązana była do ogłoszenia zapowiedzi i do udzielenia ślubu²⁴.

ły i niniejszą ustawą nie zostają zniesione” (*Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, t. II, red. J. Piwocki, Lwów 1899, s. 67–70).

²² Długa żywotność małżeństw cywilnych z konieczności w Austrii była fenomenem, gdyż na tych terenach, gdzie kiedyś podobna instytucja istniała, zawsze prędzej czy później zwrócono się w stronę obligatoryjnych ślubów cywilnych. Jednakże w Austrii te ostatnie zaprowadzili dopiero w 1938 r. nazisci; A. Dzia-dzio, *Osobowe prawo*, s. 141.

²³ Dlatego ustawa z 25 maja 1868 r. przewidziana była dla małżeństw mieszanych; *ibidem*, s. 142.

²⁴ J. Pałosz, *Stosunki*, s. 369–372.

„Artykuł II. Jeżeli duszpasterz, powołany wedle przepisów ustawy cywilnej do głoszenia zapowiedzi małżeńskich odmawia głoszenia zapowiedzi, albo jeżeli który z duszpasterzy powołanych do przyjęcia uroczystego oświadczenia zezwolenia na małżeństwo, proszony o to przez oblubieńców, odmawia głoszenia zapowiedzi, albo przyjęcia uroczystego oświadczenia zezwolenia na małżeństwo z powodu przeszkód nie uznanych przez ustawodawstwo państwowe, wolno oblubieńcom spowodować głoszenie zapowiedzi małżeństwa przez władzę świecką i złożyć uroczyste oświadczenie zezwolenia na małżeństwo przed tą władzą.

Co do tego oblubieńcom wszystkich wyznań dozwolonego zawierania małżeństwa przed władzą świecką mają zastosowanie przepisy drugiego rozdziału ustawy cywilnej z następującymi zmianami:

Właściwość władzy politycznej oceniana była według okręgu, w którym odmawiający duchowny miał swoją urzędową siedzibę. Ogłoszenie zapowiedzi powinno nastąpić przez publiczne wywieszenie obwieszczenia na urzędowej tablicy oraz obwieszczenie w urzędzie gminnym miejsca zamieszkania narzeczonego i narzeczonej. Zapowiedzi powinny być także ogłoszone na rokach urzędowych. Ogłoszenie na tablicy wisieć miało przez trzy tygodnie. Jeżeli w czasie sześciu miesięcy od takiego ogłoszenia zapowiedzi małżeństwo nie zostało zawarte, to należało zapowiedzi powtórzyć. Od drugich i trzecich zapowiedzi była możliwa dyspensa od władz politycznych. One mogły też skrócić czas wywieszenia obwieszczenia²⁵.

Oświadczenie o wstąpieniu w związek małżeński powinno być złożone przed naczelnikiem właściwej władzy politycznej lub jego zastępcą w obecności dwóch świadków i zaprzysiężonego protokolanta. Naczelnik powinien wygłosić do stron odpowiednią do ich wykształcenia przemowę, odpowiadającą powadze i uroczystości aktu, jego prawnych skutkach, wiążącej mocy małżeństwa. Następnie miał wezwać narzeczonych, aby uroczystie oświadczyli mu swą wolę zawarcia związku. Po akcie małżeń-

§ 1. Powołaną do głoszenia zapowiedzi i do przyjęcia uroczystego oświadczenia zezwolenia na małżeństwo władzą świecką jest polityczna władza powiatowa, a w miastach, posiadających własny statut, władza gminna sprawująca polityczne czynności urzędowe, a kompetentną jest tu powiatowa (gminna) władza polityczna, w której okręgu urzędowym ma swoją siedzibę urzędową duszpasterz odmawiający spełnienia powyższych funkcji.

§ 2. Ażeby można żądać zapowiedzi i ślubu od władzy świeckiej, winni oblubieńcy wykazać przed tą władzą odmowę właściwego duszpasterza albo jego pisemnym poświadczeniem, albo zeznaniem dwóch mieszkających w okręgu urzędowym własnowolnych świadków.

Jeżeli takiego dowodu nie dostarczą, jest obowiązkiem władzy politycznej wystosować do właściwego duszpasterza wezwanie tej treści, ażeby zechciał głosić zapowiedzi, względnie przyjąć uroczyste oświadczenie zezwolenia na małżeństwo, albo donieść w piśmie urzędowym o zachodzących przeszkodach.

Jeżeli na to wezwanie nadejdzie odpowiedź duszpasterza odmowna z powodów nie przewidzianych w ustawach państwowych, lub bez podania powodów, albo jeżeli w terminie najdłużej 8-dniowym, w który nie wlicza się dni przesyłki pocztowej nie nadejdzie żadna odpowiedź, natenczas winna władza polityczna po dostarczeniu dowodów i dokumentów, wymaganych przepisami ustawy cywilnej natychmiast przystąpić do głoszenia zapowiedzi i udzielenia ślubu.

§ 3. Wszystkie funkcje i rozstrzygnięcia, które wedle przepisów drugiego rozdziału ustawy cywilnej wraz z dodatkowymi rozporządzeniami są poruczone duszpasterzowi, przysługują w razie zawarcia małżeństwa przed władzą świecką, kompetentnej politycznej władzy powiatowej.

§ 4. Przeciw rozstrzygnięciom politycznej władzy powiatowej w sprawach małżeńskich służy oblubieńcom rekurs do politycznej władzy krajowej, a przeciw rozstrzygnięciom tej ostatniej do ministerstwa spraw wewnętrznych, a rekurs nie jest ani ograniczony pewnym terminem, ani wykluczony z powodu równego brzmienia orzeczeń obydwu niższych instancji” (*Zbiór Ustaw Cywilnych*).

²⁵ J. Gwiadomorski, *Osobowe prawo małżeńskie obowiązujące w b. dzielnicy austriackiej*, Poznań 1932, s. 25–26.

„§ 5. Zapowiedzi małżeństwa, zawrzeć się mającego przed władzą ma ogłosić ta władza przez publiczne ogłoszenie tak na własnej urzędowej tablicy obwieszczeń, jakoteż w drodze rekwizycji przez publiczne ogłoszenie w urzędzie gminnym miejsca zamieszkania każdego z oblubieńców.

Jeżeli przy której politycznej władzy powiatowej odbywają się roki urzędowe, należy zapowiedzi ogłosić także ustnie podczas jednego lub więcej takich roków. Do ważności małżeństwa wymaga się jednak tylko pisemnych zapowiedzi za pomocą ogłoszenia.

Ogłoszenie zapowiedzi winno pozostać na tablicy obwieszczeń władzy powiatowej i właściwych urzędów gminnych przez trzy tygodnie, zanim można przystąpić do zawarcia małżeństwa.

Polityczna władza krajowa może z ważnych powodów ten termin zapowiedzi skrócić, a w wypadkach nagłych całkiem od tego terminu uwolnić. Dyspenzy od zapowiedzi z powodu dowiedzionego bliskiego niebezpieczeństwa śmierci może także polityczna władza powiatowa udzielić za złożeniem zaprzysiężonego zeznania przez oblubieńców przewidzianego w § 86 ust. cyw.” (*Zbiór Ustaw Cywilnych*).

stwa należało z niego spisać protokół, który podpisywali małżonkowie, świadkowie i osoby urzędowe. Na prośbę oblubieńców władza mogła delegować inną instancję do odebrania oświadczeń. Małżonkowie, którzy pobrali się przed urzędnikiem państwowym, mogli domagać się pobłogosławienia związku przez duchownego²⁶.

Władze powołane do udzielania ślubów cywilnych prowadziły księgi zapowiedzi i rejestry małżeństw. Na żądanie wydawały z nich świadectwa urzędowe o zawarciu małżeństwa. Takie właśnie świadectwo władza polityczna, która udzieliła ślubu, miała z urzędu przesłać duchownemu właściwemu dla jednego lub obojga małżonków. Właściwy duszpasterz na podstawie tego zaświadczenia miał obowiązek wpisać dany związek jako małżeństwo zawarte przed władzą świecką do prowadzonego przez siebie rejestru²⁷. W ten sposób wprowadzono podwójny system księgowania tych związków. To rodziło konflikty, jako że duchowni w uwagach pisali, że jest to małżeństwo cywilne, a dzieci zrodzone w takich związkach określali, dodając wzmiankę o ich pochodzeniu z małżeństwa cywilnego. Na nieposłusznych zarządzeniom państwowym duchownych nakładano kary porządkowe. Władza państwowa nie chciała wprowadzić cywilnych ksiąg jako wyłącznych do dokumentowania małżeństw zawartych na podstawie postanowień ustawy z 1868 r., argumentując, że zrównałoby to strony takich związków z bezwyznaniowcami²⁸. Z powodu oporu duchownych katolickich i ich sprzeciwiania się postanowieniom ustawy, regulującej małżeństwa cywilne określane przez nich jako „brzydkie i zgubne konkubinaty”, wydawania przez biskupów okólników, w których wręcz starali się podważyć nowe prawo, ministerstwo spraw wewnętrznych było zmuszone opublikować 25 września 1869 r. reskrypt, zakazujący praktyk niezgodnych z aktem z 25 maja 1868 r.²⁹ Konflikt między dwiema władzami próbowano rozstrzygnąć

²⁶ J. Gwiazdomorski, *Osobowe prawo*, s. 33.

„§ 6. Rekwiżycya i delegacya innej władzy powiatowej do przyjęcia uroczystego oświadczenia zezwolenia na małżeństwo może nastąpić na prośbę oblubieńców ze strony kompetentnej politycznej władzy powiatowej według przepisów postanowionych w ustawie cywilnej (§§ 81 i 82) dla urzędów parafialnych.

§ 7. Uroczyste oświadczenie zezwolenia na małżeństwo musi być złożone przed naczelnikiem politycznej władzy powiatowej (gminnej) albo przed zastępcą naczelnika w obecności dwóch świadków i zaprzyjęzycznego protokolisty.

§ 8. Z aktu zawarcia małżeństwa spisany będzie protokół i podpisany tak przez oblubieńców jakoteż świadków i przez obydwie osoby urzędowe” (*Zbiór Ustaw Cywilnych*).

²⁷ J. Gwiazdomorski, *Osobowe prawo*, s. 34–35.

„§ 9. Polityczna władza powiatowa (gminna) prowadzi o dokonanych przez nią zapowiedziach i ślubach księgę zapowiedzi i rejestr małżeństw i na żądanie wydaje z tych rejestrów urzędowe świadectwa, które stwierdzają uskutecznione zapowiedzi, względnie zawarcia małżeństwa z mocą dowodową dokumentów publicznych.

Takie świadectwo urzędowe o dokonanej akcie zawarcia małżeństwa ma przesłać polityczna władza powiatowa (gminna) z urzędu właściwym duszpasterzom obojga oblubieńców.

§ 10. Pod względem rozvodu i rozdzielenia małżeństwa mają co do małżeństw, zawartych przed władzą świecką również zastosowanie postanowienia ustawy cywilnej, przyczem funkcje poruczone duszpasterzom należą do tej politycznej władzy powiatowej (gminnej), w której okręgu leży siedziba urzędowa duszpasterza, powołanego ustawą do tych funkcji.

§ 11. Małżonkom, którzy zawarli małżeństwo przed władzą świecką, wolno wyjednać sobie dodatkowe kościelne pobłogosławienie małżeństwa u jednego z duszpasterzy tego wyznania, do którego jeden z małżonków należy” (*Zbiór Ustaw Cywilnych*).

²⁸ A. Dziadzio, *Osobowe prawo*, s. 145.

²⁹ „1) Według § 9 ustawy z d. 25 Maja 1868 r. i rozp. min. z 1 Lipca 1868 r. obowiązany jest dotyczący duszpasterz małżeństwa, przed świecką władzą zawarte, do księgi zaślubin zaciągnąć, nie zaś tylko w osobnym zeszytcie lub w odrębnej księdze zanotować. Wyrażenie *Notzivilhe* (małżeństwo cywilne z konieczno-

w rozporządzeniu wydanym 14 października 1882 r. przez ministerstwo spraw wewnętrznych dotyczącym małżeństw mieszanych. Nakazano, by małżeństwo zapisywał w prowadzonej przez siebie księdze ten duszpasterz, który asystował przy zawarciu związku, a jeśli drugi z duchownych pobłogosławił młodych, to również mógł zapisać je w swoich dokumentach, ale nie nadając mu liczby porządkowej. Podobnie sprawa się przedstawiała, gdy strony swoje zezwolenie na małżeństwo oświadczyły wobec władzy świeckiej, a potem zawarły małżeństwo kościelne³⁰.

3.2. Instytucji małżeństwa cywilnego z konieczności, która miała stanowić antidotum w sytuacji patowej, gdyby duszpasterz uznanego prawnie wyznania odmówił asystowania przy ceremonii zawarcia małżeństwa przez nupturientów należących do tego wyznania, nie można mylić z instytucją zaprowadzoną w ustawie z 9 kwietnia 1870 r. *O prowadzeniu metryk stanu osób, nie należących do żadnego prawnie uznanego kościoła*. Ten akt za ważną wobec władz państwowych uznał wyłącznie cywilną formę zawarcia małżeństwa w stosunku do określonej grupy osób.

Jak było wspomniane, austriacki porządek prawny nie przyznawał prawa podmiotowego do bezwyznaniowości. Od 1781 r. limitował także instytucjonalną wolność i równość wyznań jedynie do czterech wspomnianych wyżej związków. Dlatego już po zakończeniu pierwszych najpotrzebniejszych reform, zdecydowano się na uregulowanie małżeństw osób nienależących do żadnego z uznawanych przez prawo państwowe wyznań. Chodziło tu na przykład o anglikanów, których grupy wyznaniowe występowały

ści) w metrykach używanym być nie może, albowiem ustawa tego wyrażenia nie używa; prawne wyrażenie jest: małżeństwo przed władzą świecką zawarte.

2) Dziecko z małżeństwa, przed świecką władzą zawartego, urodzone, należy zawsze jako ślubne w metryce zapisać; nie wolno zaś rubryki »ślubne lub nieślubne« zostawić niewypełnionej i nadmienić w uwadze, iż małżeństwo przed władzą świecką zawarte zostało.

3) W wydać się mających metrykach chrztu, dzieci urodzone z małżeństwa, przed świecką władzą zawartego, wyraźnie jako »ślubne« oznaczone być mają.

4) Zapisywanie uwagi w razie legitymacji, »że legitymacja ma ważność tylko *pro foro civili*, lub że dziecko przez następną ślub w kościele *pro foro ecclesiastico* legitymowane będzie«, nie jest uzasadnionem w istniejących przepisach, a zatem niedopuszczalnym.

5) Nie może być także wykonanym przepis niektórych biskupów, aby przy zapisywaniu wypadków śmierci tychże małżonków, którzy związek małżeński przed świecką władzą zawarli, tudzież przy zapisywaniu wypadków śmierci ich dzieci zawsze czyniono wzmiankę o takim małżeństwie, a mianowicie przez użycie wyrażenia »syn lub córka z małżeństwa cywilnego«, – dalej wyrażen: »małżeństwo z ślubu cywilnego, wdowa z małżeństwa cywilnego«, – tudzież aby rubryka »zaślubiny« kreską została wypełniona, a świadectwa śmierci zgodne z tem zapisaniem były wystawiane».

J.S. Pelczar, *Prawo małżeńskie katolickie z uwzględnieniem prawa cywilnego obowiązującego w Austrii, w Prusach i w Królestwie Polskim*, Kraków 1890, s. 387–393.

³⁰ *Ibidem*, s. 517–518; ustawę majową z 1868 r. uzupełniał akt z 31 grudnia 1868 r. Miał on zastosowanie do małżeństw mieszanych chrześcijan należących do różnych wyznań. Zgodnie z art. I, zapowiedzi takiego związku miały być ogłaszane na zebraniu dla odbycia nabożeństwa w okręgu parafialnym danego stowarzyszenia religijnego właściwego dla każdego z narzeczonych. Jeżeli dany duchowny odmówił, a miał do tego prawo, jako że należało to do spraw wewnątrzkościelnych, wówczas wchodziły w rachubę właściwe przepisy o ogłaszaniu zapowiedzi przez władzę świecką. Uchylono § 77 ABGB i zezwolono na zawarcie małżeństwa przed dowolnie wybranym duchownym. Przewidziana była możliwość późniejszego starania się strony o uzyskanie pobłogosławienia zawartego już związku przez duchownego drugiego wyznania. Druga ustawa z tego samego dnia nowelizowała przepisy kodeksu cywilnego o separacji. Zlikwidowano istniejące do tej pory współdziałanie duchownego przy orzekaniu rozdziału od stołu i łoża przewidziane w ABGB. Orzeczenie separacji należało odtąd wyłącznie do kompetencji sądu świeckiego.

wały w Austrii. Ich sytuacja prawna przedstawiała się nad wyraz niekorzystnie. Chcąc zawrzeć małżeństwo ważne w obliczu prawa cywilnego, musieli się poddać prawu jednego z prawnie uznanych przez państwo wyznań. Taki był rezultat przyjęcia już za Józefa II zasady koncesjonowania wyznań. Jednak prawodawca austriacki nie zdecydował się na odejście od tej idei przez uznanie ważności wobec prawa cywilnego małżeństw zawartych w kościołach lub związkach wyznaniowych nieumieszczonych na liście wyznań uznanych. W stosunku do osób należących do takich wyznań przewidziano konsekwentnie jako obligatoryjne małżeństwo cywilne. Była to jedyna sytuacja, kiedy w Austrii³¹ przyjęto takie zasady, a bezwyznaniowcy – czyli osoby nienależące do żadnego prawnie uznanego wyznania – byli jedyną grupą obywateli austriackich, co do małżeństw których zastosowanie miała wyłącznie świecka forma zawarcia związku.

Ustawa z 9 kwietnia 1870 r. przewidywała, że co do zapowiedzi, zawarcia i przeszkód małżeńskich związek taki podlegał odpowiednim przepisom ustawy z 25 maja 1868 r., a ustawodawca posłużył się tutaj techniką odesłania. Właściwą instancją kompetentną do ogłoszenia zapowiedzi i udzielenia ślubu był naczelnik władzy powiatowej lub gminnej, w okręgu którego zamieszkiwał jeden lub oboje nupturienti³². Co do rozwiązywania małżeństw bezwyznaniowców, to traktowano ich jak chrześcijan niekatolików i obowiązywały ich w tym zakresie przepisy ABGB. Władze uprawnione przez ustawę mającą do udzielania ślubów były obowiązane do prowadzenia metryk narodzin, małżeństw i zgonów takich osób³³. Nie było tu z oczywistych względów odpowiedniego nakazu o wydaniu zaświadczenia urzędowego przez władze polityczne, które udzieliły ślubu, dla duchownego, by ten zamieścił odpowiednią informację w księgach ślubów przez siebie prowadzonych³⁴.

Nie tylko liberalne kręgi społeczne, ale także i inne grupy opowiadały się za rozdzieleniem małżeństwa na dwa akty: cywilny i religijny. Ten pierwszy miałby być obowiązkowy, drugi zaś – fakultatywny. Mimo takich głosów utrzymano jednolitość aktu małżeństwa jako wspólnego dla sfery świeckiej i religijnej. Zasadą było małżeństwo wyznaniowe, traktowane jako sakrament, zaś cywilne, podkreślające aspekt umowy, przedstawiało się już niejako z samej swej nazwy „z konieczności” jak niepełne.

4. W języku prawniczym przyjęło się określać tę formę ślubów cywilnych przewidzianą przez akt z 25 maja 1868 r. jako tzw. małżeństwa cywilne z konieczności (*Notzivil-*

³¹ Na Węgrzech od 1861 r. kodeks cywilny austriacki nie obowiązywał, powrócono do węgierskiego prawa zwyczajowego; w 1894 r. uchwalono tam ustawę wprowadzającą małżeństwa cywilne jako obligatoryjne dla wszystkich; J.A. Hibel, *Reforma prawa małżeńskiego w Austrii*, Lwów 1907, s. 23.

³² J. Gwiazdomorski, *Osobowe prawo*, s. 25 i 33.

³³ J. Pałosz, *Stosunki*, s. 374–375.

„§ 1. Czynności urzędowe, które ustawy co do prowadzenia metryk ślubnych przekazują duszpasterzom, sprawują co do osób nie należących do żadnego prawnie uznanego kościoła, c.k. starostwa, a w miejscowościach, posiadających własny statut, władza gminna, której poruczono sprawowanie czynności władzy politycznej. O kompetencji starostwa (magistratu) stanowi miejsce zamieszkania jednoosobowej osoby.

Co do zapowiedzi, zawarcia małżeństwa, przeszkód małżeńskich, następnie co do wpisów do metryk zagubionych, wydawania urzędowych świadectw z tych metryk i usiłowań pogodzenia zwaśnionych przed rozwodem, ma analogiczne zastosowanie Art. II. ustawy z 25 maja 1868 i ustawa z 31 grudnia 1868.

§ 2. Pod względem rozzerwalności małżeństw stoją osoby wymienione w § 1. na równi z członkami chrześcijańskich akatolickich wyznań religijnych” (*Zbiór Ustaw Cywilnych*, s. 153–154).

³⁴ J. Gwiazdomorski, *Osobowe prawo*, s. 35.

ehe)³⁵. Ustawa ta wywołała opozycję w kręgach kościelnych, które wszczęły przeciwko nowym przepisom gwałtowną agitację. Małżeństwa cywilne przedstawiano w niej jako obrazę moralności i wyraz antychrześcijańskich dążeń rządu.

O sankcji ustaw majowych zawiadomił hierarchów kościelnych minister wyznań i oświecenia 1 czerwca 1868 r. Informował on biskupów, że w najbliższym czasie podjęte zostaną działania mające na celu przejście aktów sądów małżeńskich przez sądy państwowe. Wzywał biskupów do współpracy z rządem. Były znane dość spektakularne akcje protestacyjne biskupów, przykładowo biskupa Rüdigera, którego nawet skazano na karę aresztu za ostro sformułowany list-protest przeciwko konstytucyjnemu porządkowi, a arcybiskup ołomuniecki został skazany na kolejne kary grzywnien za niewydanie akt sądowych dotyczących spraw małżeńskich. Kontynuował swój protest, aż suma urosła do takiej wysokości, że kapituła zmusiła go do oddania przedmiotowych dokumentów³⁶. Sytuacja w Galicji była znacznie spokojniejsza na tle innych krajów monarchii. Wystosowano wszakże listy pasterskie, ale nie dochodziło do zatargu z władzami publicznymi. Wydano szczegółowe instrukcje dla duchownych, jak powinni sprawować sądownictwo małżeńskie *pro foro interno* i jak mają zapobiegać ślubom cywilnym. Można powiedzieć, że episkopat galicyjski wyrażał się w sposób wyważony i spokojny. Punktami konfliktogennymi przy wykonywaniu ustaw majowych była sprawa wydania przez konsystorz duchowny akt spraw małżeńskich, form orzekania w tym zakresie przez biskupów *pro foro interno* oraz problem zapowiedzi i zawierania małżeństw mieszanych³⁷.

Działanie duchowieństwa katolickiego, mające za cel niedopuszczanie do zawierania małżeństw cywilnych z konieczności poprzez bardziej tolerancyjne traktowanie faktów naruszania mało istotnych kanonicznych formalności, spowodowało, że ta forma zawarcia małżeństwa w Austrii należała do rzadkości. W pierwszych miesiącach obowiązywania nowego prawa znany był tylko jeden jedyny przypadek w Tyrolu³⁸. Także orzecznictwo Trybunału Administracyjnego monarchii nie było bogate w spory dotyczące zawarcia małżeństwa cywilnego z konieczności³⁹.

5. Jak już było wspomniane, do końca istnienia monarchii austriackiej uważano stan uregulowany tymi ustawami za przejściowy. Dlatego też podejmowano kolejne nieudane próby zmiany obowiązujących przepisów. Już wiosną 1869 r. wydział religijny izby niższej zajmował się projektem edyktu autorstwa Sturna, w którym tworzono od początku prawo małżeńskie. Przewidywał on śluby cywilne jako obowiązkowe i rozwody dla każdego. Na początku maja wydział przekazał projekt prezesowi izby. Jego obowiązkiem było wprowadzenie go do porządku obrad. Jednakże uległ namowom pewnych środowisk i odmówił nawet przyjęcia dokumentu. Projekt utknął w martwym punkcie. 29 stycznia 1870 r. poseł Rechbauer postawił wniosek:

³⁵ Zob. także: T.J. Roth, *Forma*, s. 108–109; J. Gwiazdomorski, *Osobowe prawo*, s. 32–35.

³⁶ A. Dziadzio, *Osobowe prawo*, s. 143.

³⁷ J. Pałosz, *Stosunki*, s. 416–423.

³⁸ *Ibidem*, s. 434; co do stosowania i mogących wyniknąć z egzekucji ustaw małżeńskich konfliktów i wątpliwości zob. L. Filimowski, *Uwagi nad cywilnem małżeństwem austriackiem*, PPA, t. XI, Lwów 1886, s. 133–134, 141–142.

³⁹ A. Dziadzio, *Osobowe prawo*, s. 145.

Wysoka Izba chce uchwalić postępowanie konstytucyjne względem przedłożonych w ostatniej sesji Rady Państwa przez wydział religijny projektów: 1. edyktu religijnego, 2. ustawy o małżeństwie cywilnym⁴⁰.

Jednak i ten głos podzielił losy poprzedniego i utonął w procesie ustawodawczym. Podobny pomysł przedstawił inny poseł 24 stycznia 1874 r. Powołano kolejną komisję wyznaniową do prac nad projektem. Zmieniał on kilka przepisów ABGB, w tym § 111⁴¹. Został przez Izbę Posłów uchwalony na początku lutego 1876 r. Nie przeszedł jednak w Izbie Panów na skutek zacieklego tam oporu. To spowodowało odroczenie reformy prawa małżeńskiego w Austrii. Jedynie 21 marca 1890 r. uregulowano problem udzielania ślubów osobom wyznania mojżeszowego, zaś 15 lipca 1912 r. muzułmanom⁴². Dopiero premier Koerber w 1904 r. poruszył konieczność zmiany i wydania nawet nowego, zgodnego z duchem czasu kodeksu cywilnego. Chciano przede wszystkim zmienić połowiczne prawo osobowe małżeńskie, jakie obowiązywało w Austrii. Jednakże premier z niewiadomych przyczyn wyłączył z wnioskowanej przez siebie rewizji ten właśnie dział prawa. Posłowie poprzez swoje wnioski spowodowali, że sprawa jednak dostała się pod obrady komisji prawniczej Izby Posłów VII sesji z 1901 r., która na posiedzeniu 27 stycznia 1905 r. poleciła wnioskodawcom przygotowanie sprawozdań nad wnioskami. J. Tschan opracował je, wydrukował i rozdał posłom w listopadzie 1905 r. Wnioski te spotkały się z poparciem szerokich rzesz społeczeństwa, które były niezadowolone ze stanu prawodawstwa w sprawach małżeńskich. Do petycji dolnoaustriackiej Izby Adwokatów z 4 kwietnia 1905 r. przyłączyły się prawie wszystkie izby adwokackie monarchii. Były też petycje Związku Austriackich Stowarzyszeń Kobiety, Stowarzyszenia Separowanych Katolików i wielu innych organizacji społecznych. Do tej akcji przyłączyło się środowisko prawnicze w Galicji. Oczywiście duchowieństwo katolickie również rozpoczęło propagandę, broniąc, co interesujące, józefińskiego prawa małżeńskiego, przeciw któremu jeszcze do 1855 r. walczyło. W 1910 r. wniesiono pod obrady Rady Państwa projekt o wprowadzeniu rozwodów dla katolików. Rząd przychylił się w zasadzie do zawartej w nim regulacji, niemniej i ta próba reformy osobowego prawa małżeńskiego zakończyła się niepowodzeniem⁴³. Provisorium austriackie w sprawach małżeńskich trwało nadal i miało przeżyć nawet upadek monarchii⁴⁴.

NOTZIVILEHE (NOTHCIVILEHE) IN GALIZIEN IN DEN JAHREN 1868–1918

Zusammenfassung

⁴⁰ J. Pałosz, *Stosunki*, s. 535–536.

⁴¹ J.S. Pelczar, *Stosunki*, s. 177.

⁴² K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. IV: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982, s. 439.

⁴³ Zob. S. Pyrowicz, *Reforma prawa małżeńskiego w Austrii*, GSW, t. 38: 1910.

⁴⁴ J.A. Hibel, *Reforma*, s. 16–20.

In Europa am Ende des 18. Jahrhunderts wurde die Regelung der Form von Eheschließung von einer sakralen auf eine Laienform geändert. In manchen Staaten, beispielsweise in der Habsburgischen Monarchie (zu ihr hat ein polnisches Gebiet gehört, das Galizien genannt wurde), ist dieser Prozess auf die Obstruktion seitens der Katholischen Kirche gestoßen. Aus diesem Grund wurde 1868 eine spezifische Institution der Nothe eingeführt (Nothcivilehe). Das war eine der drei Möglichkeiten, eine Zivilehe zu schließen (neben einer obligatorischen und einer fakultativen Zivilform). Der Kompromiss von dem Kirchemonopol und den Erwartungen des Staates wurde in diesem Bereich 1870 erweitert. Seit dieser Zeit wurden Personen, die zu keiner von dem Staat anerkannten religiösen Gemeinschaft gehört haben, zu einer Eheschließung nach einer Laienregelung bei einer Laienzeremonie verpflichtet. Diese komplizierten Regelungen wurden in Polen bis zum Jahr 1945 verwendet.

Anna Karabowicz, Absolventin des Rechtsstudiums an der Fakultät für Recht und Verwaltung der Jagiellońskischen Universität, Mitarbeiterin des Verlags *Źródła* in der Kathedra der Geschichte des polnischen Rechts der Jagiellońskischen Universität. Stipendistin des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte in Frankfurt am Main. Autorin von Aufsätzen zur Geschichte des polnischen Privatrechts.